

sunki tegoż autora i reprodukcje ich rozsiane po muzeach, archiwach i bibliotekach śląskich. Byłby to zarazem ważny krok w przygotowaniu wydania całości ocalałych rysunków Wernhera.

W zakończeniu chciałbym silnie podkreślić zasadniczą zasługę prof. Morelowskiego, jaką jest wydobywanie z zapomnienia na ogół nie docenianego źródła, gorąca zachęta i pomoc w korzystaniu z tych przebogatych mimo strat materiałów oraz uzasadnienie konieczności ich opublikowania. Drobne uwagi krytyczne, sprostowania i uzupełnienia wynotowane na marginesie *Ocalonych rękopisów Wernhera...* może ułatwią Autorowi uniknięcie usterek przy przygotowaniu do druku spuścizny Wernherowskiej. W szybkim zaś i odpowiednim wydaniu rękopisów Wernhera zainteresowane są różne dyscypliny historyczne oraz architekci i urbaniści projektujący odbudowę zabytkowych miast śląskich.

Stefan Golachowski

J. Broda, TARTAKI CHŁOPSKIE NA ŻYWIECCZYŹNIE W XVII I XVIII W. (Lud, t. XLI, Wrocław 1954, cz. 1, s. 555—582).

Tytuł recenzowanego artykułu sugeruje, że obejmie całokształt zagadnień związanych z rozwojem tartaków chłopskich, jednak Autor już na wstępie zaznacza, że przede wszystkim zajmie się przedstawieniem urządzeń technicznych i techniki przerobu drewna¹. Omówienie tych zagadnień poprzedzono krótkim opisem rozwoju przemysłu tartacznego na Żywiecczyźnie, w którym na plan pierwszy wysunęło sprawę ilościowego rozwoju tartaków (liczba ich nie przekraczała 8), ich siły produkcyjnej oraz gatunków produkcji. Brak odpowiednich danych źródłowych uniemożliwił Autorowi dokładniejsze przedstawienie świadczeń właścicieli tartaków na rzecz pana feudalnego, stosunków własnościowych itp. Bogatsze pod tym względem są materiały śląskie. W oparciu o dane z majątków Schaffgotschów (klucz Gryf) można do pewnego stopnia uzupełnić materiał, którym dysponował J. Broda.

Na terenie klucza Gryf w r. 1784 posiadali chłopci 9 tartaków². Nie wszyscy jednak ich właściciele zobowiązani byli do jednakowych świadczeń na rzecz Schaffgotscha. Ogólnie można podzielić je na dwie kategorie. Do pierwszej zaliczamy świadczenia pieniężne, jak opłatę w wysokości 48 sgr od przepiłowania 60 kłoców drewna³, czynsz roczny (tzw. Wasserzins)⁴, za korzystanie z wody do poruszania mechanizmu tartaku, którego stawka wynosiła 1 rtl, i tzw. Erbzins, również w wysokości 1 rtl rocznie⁵. Do drugiej zaliczamy natomiast świadczenia w naturze, jak obowiązek piłowania kłoców dla dworu (przeważnie na deski) za odpowiednią zapłatą ustaloną przez dwór

¹ *Praca rec.*, s. 556.

² WAP Wrocław, Archiwum Schaffgotschów (skrót: AS), *Versuch zu einer Wirtschaftsbeschreibung der Hoch Reichs Grafl. Schaffgotschen Herrschaft Greiffenstein...* 1784, b. sygn., s. 206 i n.

³ *Jw.*

⁴ *Jw.*

⁵ WAP Wrocław, AS, *Akta die Anlage einer neuen Brettmühle zu Flinsberg betreffend*, Sect. III, Fach 14, nr 2, k. 8.

lub bezpłatnie⁶. Zapłata za piłowanie drewna dla dworu nie była jednolita dla wszystkich tartaków. Przy korzystaniu z wody rzecznej jako siły napędowej tartaki otrzymywały za przepiłowanie kopy desek 18 sgr, natomiast przy korzystaniu z wody ze stawów 20 sgr. Różnice w wynagrodzeniu takiej samej pracy uzasadniano nierównymi warunkami, w jakich znajdowały się obie kategorie tartaków. Tartaki korzystające z wody ze stawów wynagradzono lepiej ze względu na często niski jej poziom, co powodowało ich unieruchomienie⁷. W wypadkach, gdy piłowano drewno dla dworu, z otrzymanej zapłaty nie płacono czynszu⁸. Jest rzeczą charakterystyczną, że dwór wyraźnie zastrzegł sobie prawo pierwszeństwa przy przeróbce drewna⁹.

Jak wynika z przedstawionych danych, wysokość czynszów była proporcjonalna do siły produkcyjnej poszczególnych tartaków i ściśle uzależniona od wielkości produkcji. Należy stąd wnosić, że zapotrzebowanie na produkty tartaczne w drugiej połowie XVIII w. na terenie majątków Schaffgotschów wzrastało, a co najmniej utrzymywało się na stałym poziomie, gdyż w przeciwnym wypadku dla pana feudalnego bardziej rentowna byłaby stała opłata. O wzroście zapotrzebowania na produkty tartaczne świadczy też fakt, że w r. 1792/1793 założono drugi tartak chłopski w Świeradowie Zdroju.

Wzajemne stosunki właścicieli tartaków i pana feudalnego nie ograniczały się jednak do wyżej wymienionych świadczeń. Dwór ze swej strony ustalał szereg przepisów, które w mniejszym lub większym stopniu wkraczały w wewnętrzne sprawy tartaku. Nakazywano np. ich właścicielom, by dbali o swe tartaki¹⁰, o urządzenia regulujące dopływ wody, a nawet w jednym wypadku chłopci ze wsi Jagniątków zobowiązani zostali do pomagania pilarzowi przy naprawie grobli i wałów¹¹. Również zastrzeżono, że z chwilą sprzedaży tartaku odpowiednia zapłata, tzw. Abfahrtsgehd, musi być uiszczona na rzecz pana feudalnego¹², itp.

Ustalanie tego rodzaju przepisów, dowolne nakładanie nowych obowiązków na właścicieli tartaków¹³, świadczą wyraźnie o tym, że dwór występował wobec chłopów-właścicieli tartaków jako strona uprzywilejowana. Czy oznacza to, że chłopci ci byli jedynie wieczystymi użytkownikami tartaków, jak to stwierdza ogólnie Autor?¹⁴ W posiadanych materiałach określa się tych chłopów jako poddanych, którzy posiadają tartaki dziedzicznie. Wyjaśnienie terminu „dziedzicznie“ daje akt kupna i sprzedaży tartaku w Jagniątkowie z r. 1751, w którym stwierdzono, że został on sprzedany kupującemu i jego następcom dziedzicznie (solchergestalten, dass er diese Brettschneide nach seinem eigenen Gefallen bauen und nutzen möge), a ponadto dodano,

⁶ WAP Wrocław, AS, *Versuch...*, s. 206 i n.

⁷ *Jw.*

⁸ WAP Wrocław, AS, *die Anlage...*, Sect. III, Fach 14, nr 2 k. 8.

⁹ WAP Wrocław, AS, *die Rusticale Brettmühle zu Agnetendorf betreffend*, Sect. I, Fach 31, nr 7.

¹⁰ WAP Wrocław, AS, *die Anlage...*, Sect. III, Fach 14, nr 2, k. 8.

¹¹ WAP Wrocław, AS, *die Rusticale Brettmühle...*, Sect. L, Fach 31, nr 7.

¹² *Jw.*

¹³ Np. po ustaleniu obowiązków pilarsza w Świeradowie Zdroju w styczniu 1793 r., już w marcu tegoż roku zobowiązano go do nowych świadczeń. WAP Wrocław, AS, *die Anlage...*, Sect. III, Fach 14, nr 2, k. 15.

¹⁴ *Praca rec.*, s. 563.

że może go sprzedać¹⁵. Najprawdopodobniej stosunki własnościowe na terenie majątków Schaffgotschów były bardziej zróżnicowane i zaawansowane w kierunku kapitalistycznym niż w Żywieckiem, zwłaszcza gdy jeszcze uwzględnimy fakt, że w 7 na 9 wypadków dwór płacił chłopom za piłowanie drewna¹⁶, jednak i tutaj chłopci nie byli właścicielami tartaków w kapitalistycznym tego słowa znaczeniu.

Dla potwierdzenia tezy Autora mówiącej, że różne chłopskie obiekty produkcyjne, a m. in. tartaki powstawały dzięki ich inicjatywie¹⁷, przytoczymy przykład odnoszący się do budowy drugiego tartaku w Świeradowie Zdroju w r. 1792/1793. Celem uzyskania zezwolenia na jego budowę zwrócili się chłopci z supliką do Schaffgotscha, w której uzasadnili potrzebę wybudowania tartaku. Podali nawet, że najprawdopodobniej za same czynsze od piłowania drewna wypłacą Schaffgotschowi rocznie około 100 fr. W źródłach nie spotykamy żadnych wzmianek świadczących o pomocy dworu przy budowie tartaku, np. w postaci bezpłatnego dostarczenia drewna na budowę czy po niższej cenie. Przeciwnie, przy określeniu powinności właściciela tartaku wobec dworu wyraźnie zaznaczono, że nie dostanie on drewna za darmo (tym razem do naprawy tartaku)¹⁸. W tym wypadku chłopci wyłącznie sami pokrywali wszelkie wydatki związane z budową tartaku.

Rozdział drugi omawianego artykułu zawiera źródłowe opisy tartaków z l. 1667 i 1795; na ich podstawie w rozdziale trzecim omówiono konstrukcję urządzeń tartacznych oraz technikę przerobu drewna. Rozdział ten ponadto zaopatrzone jest rysunkami, które przedstawiają urządzenia tartaku. W zakończeniu zwraca Autor uwagę na niektóre różnice w urządzeniach technicznych, jakie zachodziły pomiędzy tartakami na Podhalu — w Nowotarskiem i Żywiecczyźnie, a które wychodziły na niekorzyść tych ostatnich, mimo że przy końcu XVIII w. wprowadzono w nich pewne ulepszenia techniczne. Danych dotyczących technicznego urządzenia tartaków na terenie Podgórzka dotychczas nie znalazłem, a szkoda, gdyż porównanie takie jest potrzebne.

Recenzowany artykuł stanowi ważny przyczynek do poznania rozwoju poziomu technicznego tartaków chłopskich oraz techniki przerobu drewna w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyzianej.

Zbigniew Kwaśny

¹⁵ WAP Wrocław, AS, *die Rustical Brettmühle...*, Sect. I, Fach 31, nr 7.

¹⁶ WAP Wrocław, AS, *Versuch...*, s. 207.

¹⁷ Prace rec. s. 563.

¹⁸ WAP Wrocław, AS, *die Anlage...*, Sect. III, Fach 14, nr 2 k. 2.